

адабий чыгармачылык шыгы эң эрте ойгонгон. Анын ар кыл курактагы жаштарга, Атажурт ж.б. темаларга арнап жазган бир канча ырлар жыйнактары бар. Акындын чыгармалары орус, украин, казак, болгар, моңгол, немис, венгр, поляк, француз тилдерине которулган.

● *адабий чыгармачылык шыгы*— литературное призвание
эң эрте ойгонгон— проявилось рано

? Суроолорго жооп бергиле.

1. Майрамкан Абылкасымова ким?
2. Абылкасымова качан, кайда, кимдин үй-бүлөсүндө туулган?
3. Ал кайдан окуган?
4. М. Абылкасымова кайда иштеген?
5. Кандай жыйнактары бар?
6. Чыгармалары кайсы тилдерге которулган?

123. Ырды жаттагыла. Ырдын мазмунун түшүнгүлө.

КАЛАБЫ...?

Аябадык жерди, абаны,
Таза тутпай бак арасын, көчөнү.
Бизден кийин жер ташкындап калабы,
Чөлгө айланып кашка суунуч өзөнү.

Билбейм ага, башыңды жерге саласың,
Кайда сенин кайрат, катуу кептериң?
Ушалайсың нечен колдун салаасын,
Арман ырга менин толду дептерим.

М. Абылкасымова

§ 21. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм

124. Төмөнкү макалдарды окуп, түшүнүп, тыныш белгилерин койгула.
Көчүрүп жазгыла. Эстеп калгыла.

1. Эр — бир өлөт эс — миң өлөт
Молодец умирает раз ум умирает тысячу раз (за свою жнзнь человек много раз ошибается)
2. Эр болсоң көк бол айткан сөзгө бек бол
Если ты молодец будь настойчив в слове будь тверд
3. Эр карыйт ой карыбайт

өтүп, азыркы Энесайдын жээгине келип, эки баланы сууга түрткөнү жатканда:

— Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды өлтүрбө! — деген үндү укту. Майрык-чаар Жезкемпир карап таң калды. Жанында Бугу-Эне турат.

— Адамча сүйлөгөн сен кимсиң. Сага эмне керек? — деди Майрык-чаар Жезкемпир.

— Мен Бугу-Эне боломун. Мага ушул эки баланы бер,— деди Бугу-Эне.

— Буларды эмне кыласың? — деди тигил.

— Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Бул балдарды багып алам,— деди Бугу-Эне.

— Кантейин, болуптур. Бирок бул жерден тез кет,— деди ойлонуп туруп Майрык-чаар Жезкемпир.

Бугу-Эне кыз менен балага айтты:

— Балдарым, эми мына мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу Алатоосу бар, ортосунда Ысыккөлү бар жерге алып барам.

Акыры Бугу-Эне балдарын Ысыккөлгө жеткирди. Балдар карап туруп таң калышты. Тегерете курчаган ак карлуу Алатоо, боорунда чер токой, ортодо мөлтүрөгөн көл.

— Мына, ушул жер силерге мекен болот,— деди Мүйүздүү Бугу-Эне. Тукумуңар көбөйсүн. Укса кулакка мукам, сүйлөсө тилге жатык, алыстан ала келген тилинерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн.

§ 15. Чейректтик кайталоо

Окуучулардын билим деңгээлин текшерүү сабагы

1. Текшерүү иши (оозеки, жазуу).
2. Текст (ар түрлүү формада).
3. Көрүү, эркин, контролдук диктанттар.

Текшерүү иши (оозеки, жазуу)

I

1. Өзүң жөнүндө аңгемелеп жаз.
2. Эмгек жөнүндө бир нече макал жазып, анын бирине аныктама бер.
3. Кандай сөз айкаштарын билесиң? Эки тилде салыштыр.

II

1. Белгилүү окумуштуулардын бири жөнүндө аңгемелеп жаз (Касым Тыныстан уулу, К. К. Юдахин, Хусейин Карасаев ж. б.).

118. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү түзгүлө.

күз	бирде, күн, жарык, тиет, бирде, катуу, шамал, болот.
кыш	калың, кар, түшөт, бирок, суук, болгон, жок.
талаа	трактор, иштебейт, анткени, мотор, бузулуп, калды.
кофе	ал, кофе, дарагынын, уругунан, жасалат, да, денсоолукка, пайдалуу, таасирин, тийгизет.
академик	П. П. Павлов, 60 жашка, да, чыкса, ал трапеция, менен, тегеректе, көнүгүү, жасап, секирүүчү, экен.

Үлгү: Күзүндө бирде күн жарык тиет, бирде катуу шамал болот.

119. Которуп, татаал сүйлөм түзгүлө. Эки тилден тыныш белгилерин байкагыла.

1. Весна.	1. Ярко, светит, солнце, люди, снимать, теплая, одежда.
2. На уроке.	2. Учитель, диктовать, упражнение, ученики, расставлять, запятые.
3. После уроков.	3. Мальчики, копать, земля, девочки, сажать, цветы.
4. Кем работают твои родители?	4. Отец, работать, бригадир, мать, лечит, больные.

Үлгү: Жаз. Күн жылыйт да, адамдар жылуу кийимдерин чечишет.

Весна. Ярко светит солнце, и люди снимают теплую одежду.

120. Суроолорго татаал сүйлөмдөр менен жооп бергиле, байламталардын астын сызып, тыныш белгилерин койгула, Жөндөмө мүчөлөрүн аныктагыла.

1. Жолборстор менен бөкөндөр кайда жашайт?	1. тоодо, талаада
2. Жазында чабалакей менен кара чыйырчыктар кайдан учуп келишет?	2. Африкадан, Индиядан
3. Кумшекер жана жуулган май эмнеден алынат?	3. кызылчадан, сүттөн
4. Сенин досуң эмнеге кызыгат?	4. шахмат ойноо, марка жыйноо

мыйзамдын кароосу астында турат. Калктын көбөйүшүнө жана жашоонун өзгөрүшүнө байланыштуу Республикабыздын көп жерлеринде суу тартыш боло баштады. Ошондуктан сууну сарамжалдуулук менен пайдалануу зарыл. Сууну дайыны жок агызып койбоо керек. Көлдөрдү, дарыяларды, арыктагы сууларды булгабоо керек. Сууну коргоо — ар бирибиздин милдетибиз. Жашоонун булагы сууну барктай билели!

● *тартыш боло баштады* — стало не хватать *сарамжалдуулук менен* — бережно

86. Берилген сөздөрдүн антонимин тапкыла, антоним сөздөр менен үчтөн кем эмес сүйлөм түзгүлө.

Өмүр, эркек, күн, от, тур, бар, кел, жарык, бийик, узун, таза, чоң, ак, тез, жакшы, келди, эрте, адептүү, акылдуу, тартиптүү, алыс, жаңы, батыш, калың, ачуу, жумшак, жаш.

Үлгү: Өмүр — ажал, эркек — аял.

Өмүргө ажал дос эмес.	Өлүм деген — кара түн.
Өмүрдүн жолу бош эмес.	Өмүр жандын үмүтү,
Өмүр деген — жарык күн,	Өлүм — жандын күйүтү.

Б. Алыкулов

■ 87. Табышмактарды окугула, тапкыла

Жалт-жулт этет,	Өзү тегерек,
Жалмап жутат.	Жарыгы эң керек.
(.m)	Күндүзү көрөм,
	Түндөсү көрбөйм.

Кызыл жоолук дирилдейт,
Эскиргени билинбейт. (.n)

Отто — олойман,	Кырда кылыч көрдүм,
Сууда — сулайман,	Кылычымды түндө көрдүм
Кырда — кылайман.	(.й)
(.к, б. . . к, . й)	

■ 88. Аңгемени окуп, айтып бергиле. Өзүнөр да аңгеме түзүүгө аракеттенгиле.

Менин атым Назгүл. Мен Бишкек шаарында жашаймын. Биздин үй эки кабаттуу, ал шаардын борборунда жайгашкан. Аны Манас көчөсүндөгү эң чоң жана эң кооз үй деп айтышат. Үйүбүздүн биринчи кабатында кухня, кире бериши жана кыргыз бөлмөсү бар. Бул бөлмөдө шырдак, көлдөлөң салынган. Дубалда тушкийиз тартылып турат. Бөлмөнүн бурчунда телевизор турат.

— Ал өтө жөнөкөй, кичи пейил, бой көтөрбөгөн адам болгон экен.

— Шабдан орус падышасы тарабынан эмне үчүн сыйлыктарга татыктуу болгон?

— Ал Анжыян-Алай көтөрүлүшүн токтотуп, кыргыз эли менен Орусия элинин ортосундагы достук мамиле түзгөндүгү үчүн.

— Шабдан кайсы жылы «Войсковая милиция улугу» деген наам алат?

— Ал 1883-жылы Орусия элине өкүл катары орус падышасынын (Александр III) тактыга отуруу аземине катышууга барганда «Войсковая милиция улугу» деген наам алат.

● көтөрүлүш — восстание улук — повелитель, правитель
достук мамиле — дружеское тактыга отуруу — коронование,
отношение восхождение на престол

117. Ырды көркөм окугула. Мазмунуна түшүнгүлө. Каалаган эки куплеттин жаттап алгыла.

АТАЛАР ЖАНА АТАЖУРТ

Эл үчүнбү, жер үчүнбү керектей,
Эл атынан сунулган бир белектей.

Шабдан атам кыргыз элдин даңкы үчүн,
Тууганга өздөй, душманына бөлөктөй.

Кар чокулуу биздин Алатоончу
Эл жакалай жай, кыш кырка конуучу.
Теңир тоону душман басып албас деп,
Ошол санаа аталарда болуучу.

Түлкү, Ормон, Байтик жана Атаке,
Жантай атам, Шабдан баатыр, Дур дагы,
Намыс-арым, тирилигим бүгүнкү,
Жеңилбеген күчүм, сырым ырдагы.

Оо, аталар, айланайын, Атажурт,
Аралашып жүрөт ичте ар жандар.
Колдон тайып кетпесе экен биздин кут.
Болбосо экен кызыл кыргын майдандар.

Кандай болуп канга сиңип кеткени,
Каада өңдүү Атажурттун кептери.
Өзүң үчүн өтүп жаткан көрүнөт.
Өмүрүмдүн эртеңи да, кечтери.

М. Абылкасымова

9. Ак ойлоп, адал иште.

10. Айыл башы болгончо, суу башы бол.

11. Аары гүл татканды сүйөт,
Ууру түн катканды сүйөт.

12. Аары да гүлдү тандап конот.

13. Ажаан ит таяктан коркот.

14. Адам да көктөмдө арыктайт.

15. Эмгек аздан өнмөк.

16. Иштеген киши карыбайт, карыса да арыбайт.

17. Ашың калса калсын, ишиң калбасын.

18. Дөөлөтүңө ишенбе, мээнетине ишен.

Үлгү:

1. Эмгекке карата:

Ким иштесе, ал тиштейт.

2. Жаратылышка карата:

Ай катаалы — айда жаайт,

Күн катаалы — күндө жаайт.

Тесттер

I

1. «Билим» программасы кайсы жылы кабыл алынган?

1) 1999-жылы

3) 1995-жылы

2) 1993-жылы

4) 1996-жылы

2. Кыргыз жазуусун чечмелеген окумуштуу.

1) В. Бартольд

3) К. Тыныстанов

2) А.С. Пушкин

4) В. Радлов

3. Кыргыз элинин күз мезгилинде өткөрүлүүчү улуттук майрамы.

1) Нооруз

3) Орозо айт

2) Чечкор

4) Үлүш

4. «Кыргызча-орусча сөздүктү» түзгөн илимпоз.

1) Ч. Айтматов

3) К. К. Юдахин

2) А. Токомбаев

4) М. Абылкасымова

5. Ацетон менен уксус кайсы өсүмдүктөрдөн алынат?

1) жаңгак

3) арча

2) карагай

4) кайың

6. Макал-ылакаптардын адамга кандай пайдасы бар?

1) эч кандай пайдасы жок

3) тарбиялайт

2) турмушка үйрөтөт

4) сөз байлыгын өстүрөт

— Кечириниз сизди токтотконума. Жакын жерде дарыкана барбы?

— Ооба. Жолдун оң жагына өтсөнүз эле көрүнүп турат.

— Ырахмат.

— Эч нерсе эмес.

2. — Кечиресиз, бул рецепт боюнча дары даярдап берүүңүздү өтүнөм.

— Макул, башыңыз ооруп жатабы?

— Ооба. Качан даяр болот?

— Түштөн кийин, саат 2лерде келиңиз.

— Жакшы болот?

§ 19. Көнүгүү

113. Текстти окугула. Которгула. Мазмунун айтып бергиле. Которууда сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибине көңүл бургула.

Шабдан 1839-жылдын жайында Боом капчыгайынын күн батыш жагындагы Көкжар деген жерде туулган. Ал 17 жашка келгенде журт ишине аралашат. Ошондон тартып өмүр бою эл үчүн кызмат кылып келген. 1912-жылы 6-апрелде 74 жашында дүйнөдөн кайткан, сөөгү Чоңкеминге коюлган.

Шабдандын өмүр баяны кыргыз элинин тарыхына тыгыз байланыштуу. Мурун кыргыз элинин борборлошкон өзүнүн өкмөтү болбогон.

Саясий-экономикалык жактан алганда түштүк кыргыздар менен түндүк кыргыздардын айырмачылыгы болгон. Эгер түштүк кыргыздар Кокон кандыгы менен тыгыз байланышта болсо, түндүк кыргыз, башкача айтканда, сарыбагыш эли Кокон кандыгына жалпы баш ийгени менен, негизинде ага каршы турган эле.

Шабдан кыргыз элинин билимсиздигин жоюу үчүн, балдарды окутууну ойлоп, Чоңкеминге 10 миң сомдук сонун мектеп-медресе салдырган. Ага Шариф Нажималидин деген мугалимди алып келип, балдарды арабча, орусча окута баштаган. Ал өзүнүн уулдары Самүдүндү Самарканга, Кемелин Алматыга (мурдагы Верный) жиберип, гимназияда окуткан.

Кыргыз санжырасы, I том

● журт — народ
сөөгү — останки
тыгыз — тесно

мектеп-медресе салдырган — построил школу-медресе

? 1. Шабдан баатыр качан, кайда туулган?

6) Сүйлөмдүн ээсин тап.

Жакшы — элин дайыма алга сүрөйт.

1) алга 3) жакшы

2) элин 4) сүрөйт

7) Сүйлөмдөгү тутумдаш ээни тап.

Билим алуу ийне менен кудук казгандай.

1) ийне менен 3) кудук казгандай

2) билим алуу 4) ийне менен казгандай

8) Бул жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрү?

Жайлоонун толуп турган кези.

1) жалаң сүйлөм 3) жайылма сүйлөм

2) атама сүйлөм 4) жаксыз сүйлөм

9) Бир тутумдуу сүйлөмдүн кайсы түрүнө кирет?

Бул ишти кечиктирүүгө мүмкүн эмес.

1) белгилүү жактуу 3) белгисиз жактуу

2) атама 4) жаксыз

10) Жак мүчөлөрүн тап.

1) -сыз, -ыш-, -ныкы, -лар

2) -нын, -ыбыз, -ыңар, -ым

3) -т, -сыңар, -быз, -сың, -мын, -сыздар

4) -ым, -ыңыз, -ың, -ыбыз

§ 16. Тексттер тобу

Кызык экен, окуйлу!

92. Күлкүлүү окуяларды окуп, маанисин түшүнгүлө.

Эки дыйкан түшкү тамактан кийин сүйлөшүп отурушту. Бири өтүгүнүн кончундага гезитти ала коюп, чочуп кетти.

— Ой, Маке, Бу Чыңгыз Айтматовубуз Москвадан дагы бир жакка кетиптир дешкендери чынбы?

— Чын. Люксембургда жашап жатпайбы азыр...

— Ой, уу-уу! Ал жериң Москвадан канча алыс турат?

— Бир-эки миң чакырым алыс. Эмне экен?

— Ка-ап, кайран киши! Ошончо таланты, ошончо акылы болуп туруп, түпкүргө кетип калганын карабайсыңбы? Ушу жазуучулар кызык эле эл, ээ?

93. Төмөнкү макалдарды окуп, тематикага белгиле, котормосу жокторунун орусча маанисин түшүндүргүлө.

107. Төмөнкү сүйлөмдөрдү салыштырып окугула. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн айырмасын байкагыла.

Кеч күз	Кеч күз, эгин-тегин жыйналып
Эгин-тегин жыйналып бүтүү	бүтүү (1+2)
Кар түштү	Кар түштү, суук боло баштады,
Суук боло баштады	балдар жылуу кийиништи
Балдар жылуу кийиништи	(1+2+3 тутум)
Чай ичкенден кийин кел	Чай ичкенден кийин кел шаар-
Шаарга барабыз	га барабыз (1+2 тутум)
Кеч күз	Кеч күз, күн салкын, эгин-тегин
Күн салкын	эчак жыйналып бүткөн (1+2+3
Эгин-тегин эчак жыйналып бүткөн	тутумдуу)

108. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Биздин борбор шаарыбыз — Бишкек. Ал бактуу шаар.	1.
2. Бул менин илимий ишим. Ал жарык көрдү.	2.
3. Ишти баштоо керек. Биз жетишпей калабыз.	3.
4. Суук болду. Дарактардын жалбырактары саргая баштады.	4.
5. Күн жаады. Биз үйгө кеттик.	5.
6. Кеч күз. Күн салкындады.	6.

109. Текстти окуп, которуп, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү атагыла. Алардын ортосунда кандай окшоштук жана айырмачылык бар?

КОФЕ

Кофе — бул кофе дарагынын уругу жана андан даярдалган сергитүүчү, күчтөндүрүүчү ичимдик. Кофенин даны чийки, куурулган жана майдаланып тартылган түрүндө пайдаланылат. Кофе чийки данынан алынат. Кофени кууруганда анда жагымдуу даам жана жыпар жыт пайда болот. Мыкты сорттогу кофелер Йеменде өстүрүлүүчү «мокко», Бразилияда «сантос» жана Колумбияда «маме». Кофенин тутумундагы кофеин адамдын борбордук нерв системасына чыйралдыруучу жана күчтөндүрүүчү таасир тийгизет.

96. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

ООДАРЫШ ОЮНУ

Кыргыз элинин эң байыркы ат оюндарынын бири. Кыргыздар жылкыны өстүрө да, бага да билген. Атты унаа катары гана пайдаланбастан, оюн-зоок, көңүл ачуу, күч сынашууда да минип пайдаланышкан.

Оодарышка уландар, кыздар кичине кездеринен эле көнүгүшөт. Оодарыш оюну кыргыз элинин салты боюнча ашта, тойдо ойнолгон.

Азыркы кезде салтанаттуу күндөрдө, майрамдарда, тойлордо ойнолуп келе жатат. Оодарышка чыккандардын күчү, аттарынын күчү барабар болуш керек. Оюнду уюштуруучу — калыс болот.

Оодарышка катышкандар бирин бири ат үстүнөн оодарып, жерге түшүрсө, жеңишке ээ болот. Оодарышта жеңгендерге салт боюнча байге берилет.

97. Жаңылмачты жаңылбай айтууга көнүккүлө.

Белестеги беш кашка кой,	Кырк кыл куйрук,
Бешөө беш башка кой,	Кырк кызыл куйрук,
Бешаласы кулан кой,	Кырк кыл куйрук ичинде,
Бешаласы дөнөн кой.	Ылгый кызыл кыл куйрук.

98. Бул калпты окуп, мазмунун түшүнгүлө.

Бир жолборс менен бир карышкыр кармашып туруптур. Жолборсту карышкыр басып алып, жеп туруптур. Башкасы калп болсо да, ушунум чын.

● калп — *небылица, ложь* жеп туруптур — *съедал*

99. Белгилүү адамдардын бири жөнүндө ангеме түзгүлө.

100. Окугула, кыргыз тилине сөз иретин бузбай которгула. Сүйлөмдөрдү үлгүдөгүдөй тууралап түзгүлө. Эки тилдеги сүйлөмдөрдөгү сөз иретинин айырмачылыгына көңүл бургула.

СПОР О ВЕЖЛИВОСТИ

После полдника у нас был разговор о вежливости.

— Вот, например, если я сажу в автобусе, — закричала Лиза Петрова, — а входит старушка, я ей сразу место уступлю!

— Это каждый дурак знает! — закричал Огенес Суприкан. — А еще надо сказать: «Садитесь, пожалуйста!». Поняла, ворона?

— Ты что, с приветом? — закричал Дима Ковалев. — Надо сказать этой старушке: «Будьте любезны, садитесь, пожалуйста». Понятно? Атак она и не захочет садиться на твое дурацкое место!

104. Тексттин 1—2-абзацтарын сөзмө сөз которуп, маанисине жараша сүйлөм түзгүлө.

Үлгү: 1. Край, мой, родной, Кыргызстан, как рассказать о тебе.

2. Өлкө, менин, боордош, Кыргызстан, кантип, айтып бере алам, сен жөнүндө.

3. Өлкөм менин, боордош Кыргызстаным, сен жөнүндө кантип айтып бере алам?

 105. Ырды көркөм окугула. Суроолорго жооп бергиле. Обону менен ырдагыла.

КЫРГЫЗ ЖЕРИ

Сөзү Түмөнбай Байзаковдуку

Обону Апаз Жайнаковдуку

Алатоо ак калпагын кийген кезде,
Аскасы көк асманга тийген кезде.
Мен дагы жолго чыгам таңды тосо,
Кучактайм ой-кырларын нурга кошо.
Улуусуң — кыргыз жери нурдан бүткөн,
Сулуусуң — кыргыз жери ырдан бүткөн.

Ысыккөл — жердин көзү, кырлар — кашы,
Адырлар — көкүрөгү, токой — чачы.
Дайралар — каң тамыры, чоку — таажы,
Седеби, топчулары — ар бир ташы.
Кең түздүү, гүл денелүү кыргыз жери,
Кең жүздүү, беркелүү кыргыз жери.

Жылдыздар көк бетинен өчкөн кезде,
Жарык нур жер жамалын өпкөн кезде,
Көл чалкып, тоолор койнун ачкан кезде,
Дил жаркып, таң күлкүсүн чачкан кезде
Көркүнө көрк кошулат кыргыз жери,
Сезилет ата-эненин мээримдери.

? 1. Кыргыз жери кандай экен? Аны кандай элестеттиң?

2. «Мен дагы жолго чыгам таңды тосо» деп ким айтып жатат?

3. Ырда кандай салыштыруулар колдонулуптур? Аларды тексттен тапкыла.

4. Кайсы мезгилде кыргыз жеринин көркүнө көрк кошулат деп жатат? Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

5. «Алатоо ак калпагын кийген кезде» дегенди кандай түшүнөсүңөр?

6. Ушул ырды окуп жатып кандайдыр бир сыймыктануу сезими пайда болдубу?

7. Бул ырды радиодон, теледен уктуңар беле?

II чейрек

§ 17. Өтүлгөндөрдү кайталоо

101. Сөздөрдү кыргыз тилине которуп, сөз айкаштарын түзгүлө. Алардын түрлөрү менен жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзгүлө.

		I		
а) главный древний крупный новый промышленный современный старый	город	б) густой дремучий лиственный хвойный смешанный непроходимый сосновый тропический		лес
в) пресная кипяченая минеральная мутная холодная прозрачная мыльная дождевая стоячая речная	вода			
		II		
а) научная лабораторная домашняя срочная физическая вредная ручная	работа	б) работа		писателя в школе с книгой по истории ученика студента
в) начинать получать проводить закончить проверить	работу			

III

а) долгая
духовная
личная
общественная
семейная
праздная

жизнь

в) зарабатывать на жизнь
жертвовать жизнью
отстаивать от жизни

б) уровень
смысл
образ

жизни

какой?

У л г ү: Главный город (согласование)

какой?

Башкы шаар (ыкташуу байланыш)
Биздин башкы шаарыбыз — Бишкек.

какая?

а) Научная работа (согласование)

какой?

Илимий иш (ыкташуу)
Бул менин илимий ишим.

чья?

б) Работа писателя (примыкание)

кимдин?

Жазуучунун иши (таандык байланыш)
Ал жазуучунун иши.

что?

в) Начинать работу (управление)

эмнени?

Ишти баштоо (башкаруу)
Бүгүн ишти баштоо керек.

□ 102. Окуп, которгула. Мазмунун айтып бергиле. Тексттеги сөз айкаштарын дептеринерге көчүрүп жазгыла.

АБДЫЛАС МАЛДЫБАЕВ

Композитордун чыгармачылык иши 1922-жылдан башталган. Алгачкы ырлары «Акинай», «Кызыл жоолукчан», «Өмүр»,

«Забойщиктер» эл арасына кеңири тарап, анын ысымын обончу катары тааныткан.

А. Малдыбаев 300гө жакын чыгарма жараткан. Ал элдик фольклорду кылдат пайдалана билген. Ырлары элдик обонго жакын, угулушу көркөм, интонациялык жактан күчтүү. Анын марш түрүндөгү «Кызыл атчандар», «Студенттер маршы» ырлары элди, эмгекти, Мекенди сүйүүгө үндөгөн.

Ал көптөгөн хорлордун музыкасын, композиторлор В. А. Власов, В. Г. Фере менен бирге «Ажал ордуна» музыкалык драмасын, «Айчүрөк», «Патриоттор», «Манас» операларынын музыкасын жазган. А. Малдыбаев драмада жана операда актер катары элестүү образдарды жараткан. Мисалы, «Алтын кыз» музыкалуу драмасында Кузнецовдун, «Ажал ордунда» Бектурдун, «Айчүрөк» операсында Күлчоронун, «Аршин-мал-алан» комедиясында Аскердин, «Евгений Онегин» операсында Ленскийдин, «Кыз Жибекте» Төлөгөндүн ролун аткарган. Ал — Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын ээси, Октябрь Революциясы, үч Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана көптөгөн медалдар менен сыйланган. А. Малдыбаевдин ысмы Кыргыз улуттук опера жана балет театрына коюлган.

□ 103. Текстти окуп, которгула. Которууда сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибин байкагыла.

Край мой родной, мой Кыргызстан, как рассказать о тебе?

Ты — это величественный Тяньшань и озеро мое — Иссык-куль, бурные реки (буркан-шаркан дарыялар) в тесных каменных ущельях (таштактуу тар капчыгай) и широкие степные долины... (кең талаалуу өрөөндөр).

Ты — это табуны быстрых скакунов (күлүктөр), огромные отары овец (короо-короо койлор), бескрайние поля хлопчатника (пахта), сахарной свеклы, табака...

Ты — это угольные разрезы (көмүр кендери) Карасуу и Алмалыка, огромные заводы, выпускающие новейшие сельскохозяйственные машины, сложные физические приборы, медицинскую аппаратуру.

Ты — это новые города с красивыми многоэтажными домами.

И самое большое твое чудо — люди, добрые хозяева своей земли. Их трудом ты славишься и гордишься (сыймыктанасың)!

К. Сулейманова

— Да пока ты будешь говорить свои длинные ослиные речи, старушка, может, вообще вылезет из автобуса!

— Не беспокойся! Старушка не такая попрыгунья...

— Сам скачет, а на друзьях сваливает.

Спорили-спорили. И без конца по разговору «пробегали» то осел, то козел, то ворона, то баран.

По С. Иванову

Үлгү:

Сон, түштөн кийинки, тамактан, бизде, сылыктык, жөнүндө, сөз, болду.

Түштөн кийинки тамактан соң биз сылыктык жөнүндө сөз кылдык

После полдника у нас был разговор о вежливости.

106. Окугула. Ойлонуп жооп бергиле. Кийизде салынган оюмдардын сырын ким чечмелей алат?

Кийиз — это не просто наружное покрытие юрты, но и надежное убежище кочевника от зимней стужи и летней жары. Кийиз используется как ковёр, как главный компонент в многослойном убранстве юрты, созданной за многие века народной художественной традицией, насыщенной и цельной эстетической средой. Нет в народном художественном творчестве другого такого предмета, где бы так зримо и полно декларировались принципы построения кыргызского национального узора, его отличительные черты.

§ 18. Татаал сүйлөм жөнүндө түшүнүк.

Анын түзүлүшү, грамматикалык белгилери

(Общие сведения о сложном предложении.

Его структура, грамматические обозначения)

Эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси жана интонациясы боюнча бир бүтүн ойду билдирсе, татаал сүйлөм деп аталат.	Взаимодейственное сочетание двух или более простых предложений, представляющее собой единое целое в смысловом и интонационном отношении, называется сложным предложением.
--	--

Мисалы: 1. Күн жаады, биз үйгө кеттик. - Пошел дождь, и мы пошли домой.

2. Суук болуп, дарактардын жалбырактары саргая баштады. - Наступили холода, и начали желтеть листья на деревьях.

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кээде толук, кээде кемтик сүйлөмдөрдөн боло берет.	Простые предложения, входящие в состав сложного, могут быть как полными, так и неполными.
---	--

1. Суук болду, кар түштү, бурганак боло баштады. - Стало холодно, выпал снег, началась пурга.

2. Китепти сүйгүлө, ал силердин келечек турмушуна үчүн керек. - Любите книгу, она нужна для будущей жизни.

3. Чогулуш болот, ошого чейин уюштуруу ишин жолго кой. - Будет собрание, до этого упорядочите организационные работы.

4. Мата атасы — бөз. макал атасы — сөз — Начало ткани — бязь, начало пословицы — слово (речь).

1. Абийрдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат. (На ловца и зверь бежит.)
2. Жакшы бала эр болот, жаман бала — жер болот. (Добрые дети — дому венец, а плохие дети — дому конец.)
3. Адам болуу аста-аста, акмак болуу бир паста. (Уважение трудно заработать, но легко потерять.)
4. Адам эмгеги менен даңктуу. (Человек славен своим трудом).
5. Билимсиз адам — кор.
6. Билими күчтүү — минди жыгат.
7. Акыл кени китепте.
8. Эски дос эстен кетпейт.
9. Ырыс алды — ынтымак.
10. Ынтымак болбой иш оңолбойт.

📖 94. Табышмакты тапкыла.

Минсең — канат.	Аны сыйлабаган
Чапсаң — шамал,	Кишилер жаман.
	(..)

📖 95. Сүрөттүү ырды көркөм окутула. Жаттап алгыла.

СҮРӨТТҮҮ ЫР

Эсте болсун ар качан,

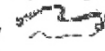
1 минүүнү кааласаң:

Жакшы болот эң алды,

2 , 3 камдасаң.

4 , 5 анан да,

6 токумду даярда.

Эң керектүү 7

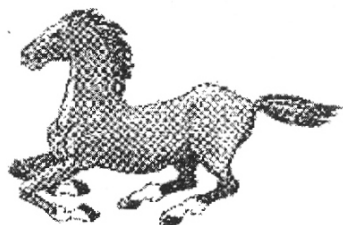
Унутпагын, абайла.

8 болсун колунда.

Бирок, аны аздектеп,

Багуу турсун оюнда.

1. жылкы(ат)
2. ооздук
3. жүгөн
4. тердик
5. желдик
6. ээр
7. басмайыл
8. камчы

Жүрөгү, башы, ашказаны оорулуу жана кан басымы жогору адамдарга кофе ичүүгө болбойт. Кофе — дүйнөлүк сооданын объектиси.

• уругу — его семена	кан басым — кровяное давление
• сергитүүчү — тонизирующий	дүйнөлүк соода — мировая торговля
• чыйралдыруу — бодрость	

🏠 110. Окуп, текстти которгула. Татаал сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

Гүлдөрдө жыпар жыттуу заттар болот, алардын молекулалары абага тарайт.

Муздак аба өтө оор келет, ошондуктан дайыма тактайдын бетинде болот.

Канаттуу жаныбар жана тик өйдө көтөрүлө албайт, ал спираль боюнча жогорулайт, ошондуктан кудуктун ичине түшкөн канаттуу кайра учуп чыга албайт.

Тердеген ат көп жылуулугун бууланууга сарптайт, бул болсо суук тийип, ылаңга чалдыктырышы мүмкүн.

Дем чыгарганда буу муздак нерселерге тийүү менен сууга айланат.

Адам мүдүрүлгөндө буттары кыймылын токтотот, ал эми денеси кыймылын улантат, ошондуктан адам бети менен жыгылат. Адам тайгаланганда, ал көпчүлүк учурда, чалкасынан жыгалат. Муну инерция закону менен түшүндүрүүгө болот.

Балыктын колго болгон сүрүлүүсү аз, ошондуктан ал колдон жылмышып кетет.

👁️ 111. Ролго бөлүп окуп, тилиңерди жатыктыргыла.

Куу карагай башынан
Куулап өткөн ким болду?
Жаш карагай башынан.
Жалмап өткөн ким болду?
Жашты кууну аралап,
Сурап өткөн ким болду?
Кара тоонун боорунан
Капталдай көчкөн ким болду?
Кара чоку башынан
Ат ойноткон ким болду?

Куу карагай башынан,
Куулап өткөн Алмамбет.
Жаш карагай башынан
Жалмап алган комузчу.
Жашты кууну аралап,
Сурап өткөн Алмамбет.
Кара тоонун боорунан
Капталдай көчкөн жылкычы.
Кара чоку башынан
Ат ойноткон Алмамбет.

👁️ 112. Сүйлөшүүнү уланткыла.

ДАРЫКАНАДА

1. — Саламатсызбы?
— Саламатчылык.

7. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзам качан кабыл алынган?

1) 1990-жылы	3) 1998-жылы
2) 1993-жылы	4) 1989-жылы

8. Билим берген ким?

1) акча	3) мугалим
2) ата-эне	4) денсоолук

9. Байлык деген эмне?

1) китеп	3) дары
2) акча	4) билим

10. Мамлекеттик Гимнибиздин сөзүн кимдер жазган?

- 1) А.Жапаров, Ж.Султанов
- 2) Ж.Садыков, Ш.Кулуев
- 3) К.Молдобасанов, Н.Давлесов
- 4) Б. Кайыпов, А.Осмонов

II

1) Ээрчишүү сөз айкашы кайсы?

1) үй бүтгү	3) өтө алыс
2) бийик үй	4) мал го

2) Сүйлөмдөр түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт?

1) толук, кемтик	3) жөнөкөй, татаал
2) жалаң, жайылма	4) бир тутумдуу жана эки тутумдуу

3) Төмөнкү сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдүн кайсы түрүнө кирет?

Анын билимине таң каласың.

1) бир тутумдуу	3) кемтик сүйлөм
2) эки тутумдуу	4) белгилүү жактуу

4) Төмөнкү сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн кайсы түрүнө кирет?

Бул токойго барууга болбойт.

1) белгилүү жактуу	3) белгисиз жактуу
2) атама	4) жаксыз

5) Сүйлөмдө ээнин милдетин кайсы сөз аткарып турат?

Бул окуучу бала китеп алды.

1) бул	4) алды
2) окуучу	5) бала
3) китеп	

2. Ал канча жашында журт ишине аралашат?

3. Шабдан баатыр канча жашында, кайсы жылы дүйнөдөн кайткан?

4. Мурун кыргыз элинин борборлошкон өкмөтү болгонбу?

5. Ал кайсы жерге мектеп-медресе салдырган?

6. Медреседе балдар кайсы тилдерде окушкан?

7. Шабдан баатыр балдарын кайда окуткан?

114. Тексттин үчүнчү абзацындагы татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө айландыргыла. Сөзмө сөз которуп, маанисине жараша орусча сүйлөм түзгүлө.

Үлгү:

I. 1. Шабдан кыргыз элинин билимсиздигин жоюуга аракеттенген. 2. Балдарды окутууну ойлогон. 3. Чоңкеминге 10 миң сомдук сонун мектеп-медресе салдырган.

II. 1. Шабдан, кыргыз, элинин, билимсиздигин, жоюуга, аракеттенген. Шабдан, кыргыз, народа, безграмотность, ликвидировать, старался. Шабдан старался ликвидировать безграмотность кыргызского народа.

2. Балдарды, окутууну, ойлогон. Детей, учить, думал. Думал учить детей.

3. Чоңкеминге, 10 миң сомдук, сонун, мектеп-медресе, салдырган. В Чонкемине, 10 тысяч, сомов, прекрасный, школа-медресе, построил. Он построил за 10 тысяч сомов прекрасную школу-медресе в Чонкемине.

115. Көнүгүүнү көчүрүп жазып, татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыраткыла. Сүйлөм мүчөлөрүн таап, талдагыла.

Шабдан баатыр 1839-жылы Көкжар деген жерде туулган. Ал он жети жашка чыкканда журт ишине аралашат. Шабдан баатыр жетимиш төрт жашка чыгып, 1912-жылы дүйнөдөн кайтат. Мурда кыргыз элинин борборлошкон өкмөтү болгон эмес. Ал ошол кезде Чоңкеминге мектеп-медресе салдырып, балдарды окуткан. Медреседе балдар араб жана орус тилдеринде окушкан. Баатырдын өз балдары Самүдүн Самарканда, Кемел Алматыда окуган.

Үлгү: Ал 17 жашка чыгат. Журт ишине аралашат.

116. Окугула. Кыргыз элинин чыгаан коомдук-саясий ишмери жөнүндө кеңири маалымат алгыла.

— Шабдан баатыр ким болгон?

— Шабдан баатыр коомдук ишмер болгон.

— Ал кандай адам болгон экен?

Бул бөлмөдө биз үй-бүлөбүз менен эс алабыз, чогуу кино көрөбүз. Экинчи кабатта беш бөлмө бар. Конок үйү, ата-энем жата турган бөлмө, балдардын бөлмөсү жана менин бөлмөм. Менин бөлмөм чон, жарык. Терезеде ак түстөгү парда. Бөлмөдө керебетим, шифонерим, жазуу столум, кийим тигүүчү машинам бар. Мага үйүбүз абдан жагат.

89. Кыргыз жана орус тилиндеги сүйлөмдөрдүн сөз иретиндеги айырмачылыгына көңүл бургула.

Үлгү:

1) Мен Бишкек шаарында жашаймын.

сөзмө сөз: Я, Бишкек, в городе, живу.

Я живу в городе Бишкек.

2) Биздин үй эки кабаттуу, ал шаардын борборунда жайгашкан.

сөзмө сөз: Наш, дом, двухэтажный, он, города, в центре, расположен.

Наш дом двухэтажный, он расположен в центре города.

90. Төмөнкү сөз айкаштарын окугула, түшүнгүлө. Эки тилде салыштыргыла.

Жаңы китеп (ыкташуу байланышы).

Новая книга (согласование).

Биздин мектеп (таандык байланыш).

Наша школа (примыкание).

91. Макалдарды тематикага бөлгүлө. Эмгекке тиешелүүсүн бир сапка, жаратылышка тиешелүүсүн экинчи сапка көчүрүп жазгыла.

1. Абийирдүү жигитке

Ажалдуу кийик жолугат.

2. Ай катаалы — айда жаайт,

Күн катаалы — күндө жаайт.

3. Адал эмгек абийир таптырат,

Арам эмгек азабын тарттырат.

4. Адал эмгек нурдантат,

Арам эмгек кырдантат.

5. Адам кааласа таштан суу, такырдан гүл чыгарат.

6. Адам эмгеги менен даңктуу.

7. Акак көркү берметте,

Азамат көркү эмгекте.

8. Алма быш, оозума түш.

! Билип алгыла

Ата — өз атабыз.

Чоң ата — атабыздын атасы.

Баба — чоң атабыздын атасы.

Буба — бабабыздын атасы.

Куба — бубабыздын атасы.

Жото — кубабыздын атасы.

Жете — жотобуздуң атасы.

Силер да жети атаңарды билип алгыла!

§ 20. Тең байланыштагы татаал сүйлөм (Сложносочиненное предложение)

Жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан тең укукта болушса, тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Сложное предложение, состоящее из равноправных простых предложений, соединённых сочинительными союзами, называется сложносочинённым предложением.

Мисалы: 1. Бирде күн жарык тийип турат, бирде жаан жаайт, бирде катуу шамал жүрөт.

2. Бирде күн жарык тийип турат, бирде жаан жаайт, бирде жөө туман каптайт, бирде катуу шамал жүрөт. - То солнце светит ярко, то дождь идет, то наползает густой туман, то дует сильный ветер.

3. Кар калың түштү, бирок суук болгон жок. - Выпал густой снег, однако холодно не было.

Татаал сүйлөмдөрдүн бөлүктөрү өзара байламталар аркылуу жана байламтасыз байланышат. Байламталар: *жана, бирок, бирок да, же, же болбосо.*

В сложносочинённом предложении связь между простыми бывает союзной и бессоюзной. Союзы: *жана, бирок, бирок да, же, же болбосо.*

Мисалы: 1. Көп аракет кыл — акыры тилегиңе жетесиң. — Трудись много, и в конце концов достигнешь своей желаемой мечты.

2. Бардыгын көкүрөгүңө түйө бер, көптү билсең, максатыңа жетесиң. Кулак укканды көз көрөт. - Старайся все запомнить и выучить, будешь знать многое, достигнешь своей цели. То, что слышал, увидишь своими глазами.

3. Үмүт үзбөй коё туралы, мүмкүн келип калат. — Не будем терять надежды, может, еще придут.

2. Жаттаган ырыңды эсиңе тутуп жаз (М. Абылкасымова, «Билим майрамы»; «Кыргыз Республикасынын Гимни»; Ж. Мамытов, «Мугалим»).

3. Берилген тексттен жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдү аныкта, астын сыз?

III

1. Кыргыз эл жомокторунан билесиңби? Анын бирин аңгемелеп жаз.

2. Жаратылыш жөнүндө үчтөн кем эмес макал жазып, бирине аныктама бер.

3. Тексттен кемтик жана толук сүйлөмдү аныкта.

IV

1. «Кыргыз жергеси» деген темада аңгеме түз.

2. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимнин жатка айтып бер.

3. Берилген сөздөрдүн антонимдерин тап, аларга сүйлөм түз.

V

1. Өзүң сүйгөн мугалимиң жөнүндө аңгемелеп бер.

2. Бат айтма (жаңылмач) айтып бер.

3. Берилген сүйлөмгө морфологиялык талдоо жүргүз.

84. Ырды көркөм окуп, мазмунун түшүнүп, эсиңерге тутуп жазгыла.

МУГАЛИМ

Окутуп көптү үйрөткөн,
Ойлонтуп көркөм сүйлөткөн.
Адептүү бол деп ар убак,
Айтканы кетпейт жүрөктөн.

Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.

Келечек күнгө үндөгөн,
Китеп жок өзү билбеген.

Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.

Айланып бүткүл жер жүзүн,
Келгендей түгөл сүйлөгөн.

Аябай акыл кеңешин,
Айдаткан билим кемесин.
Көчөдө, бакта жүрсөк да,
Көрөбүз сүйкүм элесин.

Мугалим эжем ал менин,
Актасам деймин эмгегин.

А. Кыдыров

85. Текстти окугула. Мазмунун айтып бергиле. «Кыргыз жергеси» деген темада аңгеме түзгүлө.

СУУЛАРДЫ КОРУУ

Суу - жаратылыштын баа жеткис белеги. Ансыз жашоо болбойт. Башка жаратылыш байлыктарындай эле суулар да

5. Балка жана араа менен эмне кылат? | 5.

6. Ысыккөлгө кайсы өзөндөр куят? | 6.

ж.ж.

ж.ж.

Үлгү: Жолборс тоодо жашайт, ал эми бөкөн талаада жашайт.

121. Төмөнкү текстти окуп, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн канчасы интонация аркылуу, канчасы байламталар аркылуу байланышканын аныктагыла. Тыныш белгилерине көңүл бургула.

Шабдан он жети жашка чыкканда, журт ишине аралашат. Шабдан кыргыз элинин билимсиздигин жоюуну, балдарды окутууну ойлогон. Ал Чоңкеминге барып, он миң сом жумшап, мектеп-медресе салдырган. Ага Шариф Нажималидин деген мугалимди алып келип, балдарды арабча, орусча окуткан.

Ал Анжыян-Алай көтөрүлүшүн токтоткон жана кыргыз эли менен Орусия элинин ортосунда достук мамиле түзгөн. Мектеп шаңга бөлөндү, себеби Шабдан баатырдын 160 жылдык мааракесине арналган кече башталмакчы. Кечеге анын урпактары: акын Майрамкан Абылкасымова жана журналисттер келишти да, кече башталды.

122. Текстти окугула. Которгула. Суроолорго жооп бергиле, мазмунун айтып бергиле.

МАЙРАМКАН АБЫЛКАСЫМОВА

Кыргыз Республикасынын эл акыны, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси Майрамкан Абылкасымова 1936-жылы 7-ноябрда Кемин районундагы Алмалуу айлында мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган.

Ал айылдык мектепте окуп, жетинчи классты аяктагандан кийин эле Бишкек шаарындагы педагогикалык окуу жайына кирип, аны 1953-жылы ийгиликтүү бүтүрүп чыгат. Ошол эле жылы борборубуздагы Кыз-келиндер педагогикалык институттун филология факультетине ташпырып, 1958-жылы кыргыз тили жана адабияты бөлүмүн бүтүргөн.

М. Абылкасымова гезит, журналдарда адабий кызматкер болуп иштеген. Анын

